FOROBIY MEROSI: ANTIK FALSAFADAN MARKAZIY OSIYO RENESSANSI SARI

Abduraximova Maftuna Maxammadjon qizi
Namangan davlat unversiteti
mabduraximova050@gmail.com
Ilmiy rahbar: Madraximov Zoxid Sharofovich
Namangan davlat unversiteti

Annotatsiya: *Maqola O‘rta asrlar Sharq Uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri va qomusiy olimi Abu Nasr Forobiyning boy ilmiy-falsafiy merosini o‘rganish hamda uning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Bugungi kunda uning asarlaridagi fundamental g‘oyalarni zamonaviy ilm-fan jarayonlariga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida allomaning fanlar tasnifiga qo‘shgan hissasi, antik falsafa va islom tafakkurini o‘zaro uyg‘unlashtirgan intellektual roli hamda ta'lim-tarbiyaga oid ilg‘or pedagogik qarashlari ilmiy-tarixiy jihatdan ochib berildi. Shuningdek, Forobiyning Bag‘dod davridagi faoliyati, 160 dan ortiq asarlari, xususan, "Ihso al-ulum" risolasi tahlil qilinib, uning asarlari va yurtimiz qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan nodir manbalarning Markaziy Osiyo Renessansi taraqqiyotidagi o‘rni atroflicha asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *Abu Nasr Forobiy, Muallimus-soniy, Markaziy Osiyo Renessansi, antik falsafa, fanlar tasnifi, fozil jamiyat, ta'lim va tarbiya, qo‘lyozma manbalar.*

Abstract: *The article is dedicated to studying the rich scientific and philosophical heritage of Abu Nasr al-Farabi, a great thinker and encyclopedic scholar of the medieval Eastern Renaissance, and exploring his contribution to world civilization. Today, integrating the fundamental ideas from his works into modern scientific processes is of paramount importance. The study scientifically and historically reveals the thinker's contribution to the classification of sciences, his intellectual role in synthesizing ancient philosophy with Islamic thought, and his advanced pedagogical views on education and upbringing. Furthermore, the paper analyzes al-Farabi's activity during his Baghdad period, his works numbering over 160, particularly the treatise "Ihs al-ulum", and comprehensively substantiates the role of his works and rare manuscript sources preserved in our country's manuscript funds in the development of the Central Asian Renaissance.*

Keywords: *Abu Nasr al-Farabi, Second Teacher (Muallim-us-Sani), Central Asian Renaissance, ancient philosophy, classification of sciences, virtuous society, education and upbringing, manuscript sources.*

Аннотация: *Статья посвящена исследованию богатого научного и философского наследия великого мыслителя и энциклопедиста средневекового Восточного Возрождения Абу Насра аль-Фараби, а также изучению его вклада в мировую цивилизацию. В современных условиях интеграция фундаментальных идей из его трудов в процессы современной науки приобрела особую актуальность. В ходе исследования научно-исторически раскрыты вклад мыслителя в классификацию наук, его интеллектуальная роль в синтезе античной философии с исламской мыслью, а также его передовые педагогические взгляды на образование и воспитание. Кроме того, в статье проанализированы багдадский период деятельности аль-Фараби, его труды (свыше 160 сочинений), в частности трактат «Ихса ал-улум», а также всесторонне обоснована роль его трудов и редких рукописных источников, хранящихся в фондах нашей страны, в развитии Среднеазиатского Ренессанса.*

Ключевые слова: *Абу Наср аль-Фараби, Второму учителю (Муаллим ас-сани), Среднеазиатский Ренессанс, античная философия, классификация наук, добродетельное общество, образование и воспитание, рукописные источники.*

O‘rta asrlar Sharq Uyg‘onish davri (Renessans) insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan ulug' mutafakkirlarni yetishtirib bergan bosqich sifatida jahon tarixida alohida o'rin tutadi. Ana shunday buyuk allomalardan biri, qomusiy olim va faylasuf Abu Nasr Farobiydir. Sharqda Aristoteldan keyingi "Muallim us-soniy" (Ikkinchi muallim) degan yuksak unvonga sazovor bo‘lgan Farobiy o‘zining serqirra ilmiy merosi bilan nafaqat islom tafakkuri, balki butun jahon ilm-fani rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Allomaning mantiq, falsafa, sotsiologiya, matematika, tibbiyot va musiqa kabi o'nlab sohalarga oid asarlari antik davr yunon falsafasi (xususan, Platon va Aristotel qarashlari) hamda Sharq ijtimoiy-falsafiy fikrini o‘zaro uyg‘unlashtirib, o'ziga xos yangi ilmiy maktabga asos soldi. Ushbu maqolada Abu Nasr Farobiyning boy ilmiy merosi, uning fanlar tasnifi masalasiga qo'shgan hissasi hamda inson va jamiyat haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarining tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, olim qoldirgan asarlarning bugungi kun ilm-fani va ma'naviy taraqqiyotidagi o'rni tadqiq etiladi.

Abu Nasr Forobiydir (873-950). Uning to‘la ismi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn Uzaliq al Forobiydir. Forobiy qadimgi Forob qishlog‘ida

873 yilda tug‘ilgan va shu vatani - Forobga nisbat berib, Forobiy, ya’ni foroblik deb shuhrat topgan.Forobiy yoshlik chog‘idanoq ilmu ma’rifatga qiziqqan, undan bahra olishga intilgan. O‘g‘lining ilm-fanga qiziqishini ko‘rgan otasi o‘smirlik chog‘idayoq Bag‘dodga ko‘chib kelib, shu yerda turib qoladi. Bu yerda Forobiy arab tili va adabiyotini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. U davrlarda arab tili fan va adabiyot tili bo‘lib, hamma ziyolilar uni bilishi kerak edi. Abu Nasr juda tez muddatda arab tilini yaxshi o‘rganib, o‘z ustozlarini qoyil qoldiradi. Hatto, u bu tildagi nozik, ko‘pchilik tushunishi qiyin bo‘lgan joylarni darrov fahmlaydi, bu bilan yaqin-yiroq, tanish-bilishlarning olqishiga sazovor bo‘ladi. Forobiy bu tilni shu daraja chuqur bilib oladiki, bir tarixchining iborasi bilan aytsak: «Undan oldin bunchalik biladigan odam bo‘lmagan edi». U, hatto, arab tilida she’rlar ham yozgan. [1. 18 – bet]. Forobiyning arab tilini shu qadar yuksak darajada – hatto bu tilda erkin she'rlar yoza oladigan darajada o'zlashtirgani shunchaki lingvistik qobiliyat emasdi. Bu til uning ilmiy faoliyatida asosiy kalit vazifasini o'tagan. Birinchidan, bu orqali u antik yunon falsafiy asarlarining arabcha tarjimalarini asliga mos tarzda, chuqur tushunish va tahlil qilish imkoniga ega bo'ldi. Ikkinchidan esa, o'zining kelajakdagi buyuk kashfiyotlari va asarlarini butun dunyo olimlari tushunadigan xalqaro ilmiy tilda bayon etishiga zamin yaratdi.

Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa, tilshunoslik va adabiyot sohalarida ijod etgan. U 160 dan ortiq asar yozib, o‘rta asr fan va madaniyatiga ulkan hissa qo‘shdi. Bular orasida «Aristotel (Arastu)ning «Metafizika» asari maqsadlari haqida», «Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Tirik mavjudot a’zolari haqida», «Siyosati al-madaniya» («Shaharlar ustida siyosat yurgizish») va boshqa ko‘pgina asarlari bo‘lgan. Forobiy bilimi, ma’rifati, fikr-mulohazalarining kengligi va mantiqining teranligi tufayli Sharqda Aristotel (Arastu) dan keyingi yirik mutafakkir «Muallimus-soniy» («Ikkinchi muallim») nomi bilan shuhrat topdi [2. 143 – bet]. Allomaga "Muallimus-soniy" (Ikkinchi muallim) degan yuksak unvonning berilishi shunchaki ramziy ma'noga ega emas edi. Tarixdan ma'lumki, Arastu (Birinchi muallim) qadimgi yunon ilm-fanini tizimlashtirib, mantiq va fanlar tasnifini yaratgan. Forobiy esa aynan shu tizimni O'rta asrlar Sharq sivilizatsiyasi talablari asosida qayta ishladi, davom ettirdi va yanada mukammallashtirdi. Uning qalamiga mansub asarlar ro'yxatiga nazar tashlasak, mutafakkir aniq va tabiiy fanlarni (riyoziyot, falakiyot, tabobat), ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarni (falsafa, mantiq, siyosat) hamda san'atni (musiqa, adabiyot) birdek mukammal qamrab olganini ko'ramiz. Forobiyning buyukligi shundaki, u olam, jamiyat va insonni bir-biridan ajratib emas, balki yaxlit bir butunlikda o'rgangan.

Xususan, uning "Siyosati al-madaniya" va "Baxt-saodatga erishuv haqida"gi asarlari o'sha davrning siyosiy jarayonlariga ijtimoiy-falsafiy javob bo'lib, adolatli va komil jamiyatni (Fozil odamlar shahrini) qurishning nazariy poydevorini yaratib berdi. Bu esa mutafakkir faqat o'tmish olimlarini sharhlash bilan cheklanmay, balki amaliy va ijtimoiy hayotning eng dolzarb masalalariga yechim izlaganini ko'rsatadi.

Aristotelning barcha falsafiy asarlariga yozilgan sharhlari, “Uyun al-masoil” (“Masalalar bulog‘i”), “Ixsod al-ulum” (“Ilmlar tavsifi”), “Fusus al-hikam” (“Hikmat xulosasi”), “Taoliq fi-l hikmat” (“Falsa-faga oid izohlar”), “Kitob fi-l lug‘at” (“Lug‘atlar haqida kitob”) kabi asarlar shular jumlasidandir [3. 53 – bet]. Yuqorida keltirilgan asarlar ro'yxati Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi qanchalik fundamental poydevorga ega ekanligini yaqqol ko'rsatadi. Avvalo, allomaning Aristotel asarlariga yozgan sharhlariga to'xtalish lozim. Bu sharhlar shunchaki matnni boshqa tilga o'girish yoki qayta hikoya qilish emas, balki qadimgi yunon tafakkurini islom dunyoqarashi va Sharq falsafasi bilan tahlil qilgan haqiqiy tadqiqotlar edi. Aynan shu sharhlar orqali Aristotel g'oyalari yo'qolib ketishdan saqlanib qoldi.

Forobiyning ma'rifiy qarashlari va g'oyalari:

1. Ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish zarurligini, ularning har biri insonni kamolotga yetkazishda o'z o'rni va o'ziga xos xususiyati borligini ta'kidlaydi.

2. Ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi mavjud jamiyat uchun yetuk insonni tarbiyalash deb biladi.

3. Ta'lim insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish, tarbiya esa nazariy fazilatlarni, ma'lum hunarni egallash uchun zarur bo‘lgan axloq me'yorlarini va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deb ta'rif beradi.

4. Axloqiy fazilatlar deganda bilimdonlik va mulohazali bo'lish vijdonlilik, kamtarlik, ko'pchilik manfaatini yuqori qo'yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intilish, adolatlilik kabi xislatlarni tushunadi [4. 16-17 betlar].

Mutafakkirning bu ma'rifiy va pedagogik qarashlari uning falsafiy ta'limotining amaliy cho'qqisi hisoblanadi. Zero, Forobiy yuqorida sanab o'tilgan ilmlarni (falsafa, mantiq, riyoziyot va boshqalarni) shunchaki o'zlashtirish uchun emas, balki aynan komil inson va adolatli jamiyatni shakllantirish vositasi sifatida ko'rgan.

Muallif sifatida shuni alohida ta'kidlashni istardimki, Forobiy jahon pedagogikasi tarixida birinchilardan bo'lib "ta'lim" va "tarbiya" tushunchalarining ham ilmiy, ham amaliy farqini, ayni paytda ularning bir-biridan ajralmas uzviy butunligini mantiqiy asoslab berdi. Unga ko'ra, ta'lim orqali inson aql-zakovatini (nazariy bilimlarni) boyitsa, tarbiya orqali uning ruhiyati, amaliy ko'nikmalari va ijtimoiy xulq-atvori (axloqi) shakllanadi. Allomaning nazdida sof nazariy bilim axloqiy negizga tayanmasa, u komillikka xizmat qila olmaydi.

Forobiy asarlari XII–XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan. So‘nggi asrlarda ko‘chirilgan nusxalari ko‘p mamlakatlarning kutubxona va muassasalarida saqlanadi. Toshkentda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida qadimgi Sharq faylasuflari asarlaridan jami 107 risolani, jumladan, Foro-biyning 16 risolasini (arabcha) o‘z ichiga olgan «Hakimlar risolalari to‘plami» («Majmuat rasoil al-hukamo», Qo‘lyozmalar fondi, 2385-in.) bor. Bu noyob qo‘lyozma Forobiy asarlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. To‘plamdagi Forobiy risolalari 1975 yili qisman o‘zbek tiliga tarjima qilinib nashr etildi [5. 73 – bet]. Forobiy merosining nafaqat Islom olamida, balki butun jahon sivilizatsiyasi miqyosida qanday muhim o'rin tutganini aniq ko'rsatib beradi. Uning asarlari XII–XIII asrlardayoq lotin va qadimiy yahudiy tillariga o'girilishi Yevropadagi ilmiy uyg'onish jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatganidan dalolatdir. G'arb olimlari qadimgi yunon tafakkurini asosan Forobiyning sharhlari orqali qayta o'rganganlar va bu madaniyatlararo aloqalarning noyob tarixiy namunasi sanaladi. Shuningdek, alloma asarlarining qo'lyozmalari mamlakatimiz manbashunosligi uchun beqiyos ilmiy qimmatga ega. Toshkentdagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan «Majmuat rasoil al-hukamo» to'plami yurtimizda Forobiy hayoti va ilmiy merosini tadqiq etish uchun eng ishonchli birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

Abu Nasr Forobiy jahon sivilizatsiyasi va O‘rta asrlar Sharq Uyg‘onish davrining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida ilm-fan tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Allomaning "Muallimus-soniy" (Ikkinchi muallim) degan yuksak maqomga erishuvi hamda antik yunon falsafasi bilan islom olami o‘rtasida intellektual ko‘prik vazifasini o‘tagani uning naqadar noyob qomusiy tafakkur sohibi bo‘lganini yaqqol tasdiqlaydi.

O‘zining 160 dan ortiq asarlarida mutafakkir nafaqat davrining aniq va tabiiy fanlarini («Ihso al-ulum» asarida ko'ringanidek) tizimlashtirdi, balki inson kamoloti, adolatli jamiyat qurilishi va ta'lim-tarbiya masalalarini yaxlit bir butunlikda tadqiq etdi. Ta'limni sof nazariy bilimlar jamlanmasi, tarbiyani esa axloqiy va amaliy faoliyat asosi deb bilgan Forobiyning pedagogik qarashlari zamonaviy ta'lim tizimi uchun ham o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Uning fozil jamiyat va axloqiy fazilatlar haqidagi

ilgari surgan g'oyalari bugungi kun jamiyatshunosligi uchun muhim yo'riqnoma bo'lib xizmat qiladi.

Jahonning nufuzli kutubxonalarida va, xususan, yurtimizdagi Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalari bu bebaho merosning bugungi avlodlarga yetib kelishini ta'minlagan. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosi shunchaki uzoq o'tmish tarixi emas, balki zamonaviy ilm-fanimiz, milliy ma'naviyatimiz va kelajak avlod tarbiyasi uchun doimiy ravishda o'rganilishi, tarjima qilinishi va chuqur tadqiq etilishi zarur bo'lgan bitmas-tuganmas ma'naviy xazinadir.

Abu Nasr Forobiy qoldirgan boy ma'naviy va ilmiy meros faqat o'rta asrlar sivilizatsiyasi doirasida cheklanib qolmaydi. Uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar, xususan, ilm-fanni tizimlashtirish, jamiyatni adolat asosida boshqarish hamda yosh avlodni yetuk shaxs etib tarbiyalash tamoyillari bugungi kunda ham o'zining dolzarb ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu boisdan ham, buyuk mutafakkirning ilmiy merosini har tomonlama chuqur o'rganish, uning asarlarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish va yoshlar ongiga singdirish milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Irisov A., Nosirov A., Nizomiddinov I. O‘rta osiyolik qirq olim. — Toshkent: O‘zfanakademnashr, 1961. — 102 b.
2. Muhammadjonov A. R. O‘zbekiston tarixi (IV asrdan XVI asr boshlarigacha): universitetlarning bakalavrlari uchun darslik. — Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004. — 321 b.
3. Xayrullayev M. M. O‘rta Osiyoda IX–XII asrlarda madaniy taraqqiyot (Uyg‘onish davri madaniyati). — Toshkent: Fan, 1994. — 79 b.
4. Niyozov G., Ahmedov Q., Tojiboyev Q. Sharq allomalari va ma’rifatparvar adiblarining barkamol avlod tarbiyasiga oid ma’naviy-axloqiy qarashlari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
5. Jumayeva N. A. Sharq allomalarining ilmiy merosi. — Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy Durdona nashriyoti, 2020. — 228 b.